

Blaskó Zsuzsa

KULTURÁLIS REPRODUKCIÓ VAGY KULTURÁLIS MOBILITÁS?

Bevezetés

Ebben a tanulmányban a kulturális tőke és a megszerzett társadalmi pozíció közötti összefüggés két alternatív elméletét tesztelem. A kulturális reprodukció bourdieui elmélete szerint a családban szerzett kulturális erőforrások a mindenkori elit számára biztosítanak eszközt arra, hogy előnyös pozíciókat gyermekeikre is továbbörökítsék. A kulturális mobilitás (Paul DiMaggiótól származtatható) hipotézise alapján viszont arra számíthatunk, hogy a kulturális erőforrások éppen az alsóbb osztályokból származó gyermekek számára teszik lehetővé az egyéb hátrányok kompenzálását, míg az elit tagjai egyéb módszerekkel tartják fent kiváltságos helyzetüket.

A kulturális tőke jelentőségét vizsgáló korábbi hazai kutatások a kulturális hatásoknak az egyenlőtlenségek újratermelésében betöltött szerepét hangsúlyozták. A TÁRKI 1992-es *Mobilitás* adatfelvételének felhasználásával felállított modellek tanúsága szerint viszont Magyarországon a kétféle folyamat egyszerre van jelen, a kulturális tőke mind mobilizáló, mind reprodukciós funkcióval bír. Kimutatható ráadásul, hogy azoknak a gyermekeknek az iskolai pályafutása befolyásolható a kulturális aktivitás serkentése révén legerősebben, akiknek a szülei nem végezték el a nyolc általános iskolai osztályt sem, vagyis a társadalmi hierarchia legalján helyezkednek el, illetve azoké, akik szakmunkás szülőktől származnak. A kétféle folyamat időbeli alakulását vizsgálva az is kiderül, hogy a reprodukciós funkció csupán az ötvenes évek végén kezdett lassan megjelenni: a negyvenes években a kulturális tőke csak egész mérsékelt előny-újratermelő hatással bírt.

Kulturális reprodukció

Az iskolai esélyekről való szociológiai gondolkodás általánosan elfogadott (és többszörösen bizonyított) tétele, hogy az egyén iskolázottsági szintje nem független származásának körülményeitől. Bár a hatás időben és térben jelentősen különböző mértékű lehet, tudjuk, hogy a magasabb státuszú, iskolázottabb szülők gyermekei

* A tanulmány az Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság fiatal kutatói ösztöndíjának támogatásával készült. Munkám során nyújtott segítségével Róbert Péternek tartozom köszönettel.

nagyobb eséllyel szereznek maguk is magas szintű képzettséget, és jutnak ezen keresztül magas presztízsű foglalkozásba, mint a hátrányosabb helyzetből indulók.

A megszerzett előnyök továbbörökítésének erős tendenciája már a társadalmi mobilitással foglalkozó kutatások kétdimenziós táblaelemzéseinek eszköztárával is világosan kimutatható volt. Az elméleti gondolkodás és empirikus kutatómunka ezen alapvető összefüggés létezésének bizonyításán és megmérésén túllépve azonban egyre inkább az okok és előnyátörökítő mechanizmusok minél árnyaltabb és minél nagyobb magyarázó érvénnyel bíró feltárására irányul. Ezen a területen mind teoretikusan, mind pedig a gyakorlati kutatás számára az egyik legtermékenyebb kiindulópontnak Bourdieu kulturális tőkééről szóló elmélete bizonyult.

Bourdieu nagyon népszerűvé vált elgondolása szerint a szülői háttér mindenekelőtt az úgynevezett kulturális tőkén, a kulturális erőforrásokon keresztül befolyásolja a megszerzett társadalmi pozíciót (Bourdieu 1973; 1978; 1986). Az elmélet szerint a magas (legitim) kultúrával való szoros kapcsolatot biztosító család háttér olyan készségekhez, stílushoz, modorhoz, ízléshez juttatja az egyént, amelyek képessé teszik őt arra, hogy ismerősként mozogjon, megfelelően kommunikáljon, tudjon az iskola világában, és amelyeket éppen ezért az oktatási rendszer nagyra értékel. Bourdieu ugyanis úgy tartja, hogy az iskola valódi funkciója nem a tudás, az ismeretek továbbadása, hanem a fennálló egyenlőtlenségi rendszer újratermelése. Ez pedig éppen azért válik lehetővé, hogy a privilegizált társadalmi csoportokból érkező gyerekeket az örökölt kulturális erőforrásaik jól megkülönböztethetővé tesszék, vagyis a kulturális tőkével való ellátottság a kedvező társadalmi pozíció megbízható jelzőrendszereként szolgál.

Bourdieu feltételezi, hogy ezek az erőforrások elsősorban (kizárólag?) a felső társadalmi osztályokból származó gyermekek számára állnak rendelkezésre. Ennek okai többfélék. Ezen osztályok tagjai maguk is bőségesen el vannak látva kulturális erőforrásokkal, ismerik a szentesített kultúra jeleinek megfejtéséhez szükséges kódokat, és maguk is uralják mindazokat a viselkedésformákat, melyek ezt a tudásukat nyilvánvalóvá teszik. Emellett a kulturális tőke elsajátítása, illetve átadása anyag tőkét is igényel, amivel megint csak az uralmon lévő csoportok vannak a legjobban ellátva. Ráadásul pedig a kulturális tőke elsajátításához, illetve továbbadásához olyan szabadon felhasználható időre van szükség, amely közvetlen gazdasági kényszerektől mentesen, a lassan és közvetve megtérülő befektetések gyarapítására rendelkezésre áll. Társadalmilag differenciált, és megint csak az uralmon lévő csoportok monopóliumai közé tartozik végül az ilyen, kockázatosnak tűnő befektetések hasznosságának felismerésére való képesség is. Az elmélet ilyen módon tehát a kulturális tőke *reprodukciós* funkcióját hangsúlyozza, vagyis azt a képességét, hogy a felső osztályokból érkezők számára teszi könnyen végigjárhatóvá az iskolarendszert. Lényeges még, hogy Bourdieu feltételezi, hogy a kulturális tőkének ez a funkciója a modern társadalmakban az elmúlt évtizedekben nem gyengült, sőt esetleg erősödött is. Az elmélet gyakorlati jelentőségét az adja, hogy amennyiben feltevései helytállónak bizonyulnak, erősen megkérdőjeleződik mindazoknak a politikai törekvéseknek a hatékonysága, amelyek az oktatás ingyenessé tételével, az alacsony származású gyermekek anyagi támogatásával igyekeznek az iskolázottsági egyenlőtlenségeket visszaszorítani.

A teória empirikus ellenőrzésére számos kutatás készült. Az ehhez felhasznált eszköztárak közös vonása, hogy oksági statisztikai modell felállításával igyekeznek a feltevéseket ellenőrizni úgy, hogy a magyarázó változók között a kulturális tőkének valamilyen mérése (is) szerepel, a függő változó pedig az iskolai végzettség, vagy esetleg az iskolai előmenetelnek egyéb mutatója. A kulturális tőke operacionalizálására a kutatók rendszerint a gyermeki kulturális tevékenység (színházba, múzeumba, hangversenyre járás, olvasás), valamint kulturális eszközökkel való ellátottság (könyvek, hanglemezek, hangszerek, saját íróasztal) mutatóit szokták felhasználni.

Különbségeket képez a módszerekben – és valószínűleg az eredményekben is – viszont, hogy a kérdezettek a szülők vagy pedig a hajdani gyerekek; illetve (ettől nem függetlenül), hogy a kérdések a szülők vagy pedig a gyerekek kulturális aktivitására vonatkoznak-e. Eltérések vannak ezen kívül a mérésre felhasznált mutatók kiválasztásában és persze a felhasznált statisztikai eljárásban is. Mindezekből adódik, hogy az eredmények csak erős korlátok mellett hasonlíthatók össze egymással.

A kulturális tőke (kisebb vagy nagyobb mértékű) státuszközvetítő szerepére bizonyítékokat talált többek között holland, amerikai és magyar adatokon Ganzeboom (1986); holland mintán De Graaf (1986; 1989); csehszlovák, majd pedig cseh, szlovák, magyar és holland adatokon Mateju (1988, 1990). Kifejezetten a magyarországi folyamatok tanulmányozására született és e tekintetben hasonló eredményre jutott Ganzeboom, De Graaf és Róbert (Ganzeboom et al. 1990), valamint Róbert (1991) és Blaskó (1998) vizsgálata is. Ugyanezek a kutatások ugyanakkor nem vagy csak nagyon korlátozottan támasztották alá azt a feltételezést, hogy a kulturális tőke státuszközvetítő szerepe időben ne lenne csökkenő.

A felsorolt vizsgálatok közös sajátossága, hogy – ha más-más modellel dolgozva is – az „előnyös társadalmi háttér → magas kulturális tőke → előnyös szerzett pozíció” logika szerint épülnek fel. Az eredmények értelmezésekor a szerzők többnyire feltételezik, hogy Bourdieu kulturális reprodukcióról szóló elméletét találták igazoltnak akkor, amikor a származási háttér, a kulturális erőforrások és a megszerzett pozíció között szignifikáns, pozitív kapcsolatot tárnak föl. Eszerint tehát a kulturális tőke elsősorban a legkedvezőbb társadalmi pozíciókból származóknak nyújtana előnyöket, hiszen ők azok, akik az iskolai rendszer által elismert kulturális tőkefajtákkal a leggazdagabban ellátottak.

Ezzel szemben a modell pozitív paraméterei – a specifikációból adódóan – implícite azt a következtetést rejtik magukban, hogy a kulturális tőke státuszjavító hatása mindenféle társadalmi háttér mellett ugyanolyan mértékű – vagyis nem adódik belőlük az az állítás, hogy a magasabb státuszokban nagyobb lenne a kulturális erőforrások megtérülési rátája.

Már csak ezért sem egyértelmű tehát, hogy a bourdieu-i összefüggések állnak a fent csak sematikusan vázolt oksági modell pozitív paramétereinek hátterében. Számos elméleti okunk is van azonban azt feltételezni, hogy a kulturális tőkének nem kizárólag, illetve esetleg nem is elsősorban csak reprodukciós funkciói léteznek. Azal a lehetőséggel, hogy az otthonról hozott kulturális erőforrások az alsóbb osztályokból indulók felemelkedésében is szerepet játszhatnak, Paul DiMaggio (1982), Aschaffenburg és Maas (1997), valamint Paul De Graaf és társai (2000) foglalkoztak.

Magam is tettem már ezen kívül egy kísérletet a kulturális tőke mobilizáló hatásának feltárására (Blaskó 1999).¹

Kulturális mobilitás

A Bourdieu teóriájához némileg hasonló alapokra építő, ám következtetéseiben attól elkanyarodó elméletet Paul DiMaggio nevezte először a *kulturális mobilitás* modelljének. Az elgondolás lényege, hogy a kulturális tőke valóban lényeges szerepet tölt be a társadalmi egyenlőtlenségi rendszer kialakításában, ám ezt nem elsősorban az előnyös pozíciók továbbörökítése, hanem éppen ellenkezőleg, az alacsony státuszú családokból származók esélyeinek javítása révén teszi. Másképpen: a kulturális mobilitás elmélete azt tételezi fel, hogy éppen az alsóbb társadalmi osztályok gyermekei azok, akik az általuk örökölt kulturális erőforrásokat másoknál nagyobb haszonnal tudják felhasználni a társadalmi státusz megszerzéséért folyó küzdelemben.

DiMaggio, Aschaffenburg és Maas, valamint De Graaf és szerzőtársai lényegében ugyanazt az alternatív hipotézispárt teszik vizsgálatuk (egyik) tárgyává.

H1 – A társadalmi reprodukció modellje: A kulturális tőke a magas státuszú családból érkező diákok számára kamatozik a legtöbbet, míg az alacsony státuszú családi háttérrel rendelkezők számára a legkevesebbet.

H2 – A társadalmi mobilitás modellje: A kulturális tőke szerepe nagyobb az alacsony státusból induló gyerekek felemelkedésében, mint az elit pozícióból indulók státuszmegtartásban. Vagyis a kulturális tőke erősebben hat az alacsony, mint a magas státuszú családból származó gyerekek státuszmegszerzésére.

Lássuk most, hogy – azon kívül, hogy az empirikus modell nem zárja ki működésének lehetőségét – milyen elméleti megfontolások vezethetnek a társadalmi mobilitás modelljének felállítására. Áttekintjük ezen kívül azt is, hogy milyen eszközöket használtak és milyen eredményekre vezettek az eddig lefolytatott empirikus vizsgálódások ezen a téren.²

DiMaggio 1982-ben megjelent, *Cultural capital and school success: the impact of status culture participation on the grades of U.S. high school students* című tanulmányában abból a megfontolásból vezeti le elméletét, hogy a piacgazdaságra épülő modern társadalmakban a különböző státuszcsoportokat elhatároló határvonalak képlékennyé váltak, a társadalmi szerkezet fellazult. Úgy véli, hogy e változások következtében megnövekedett a státuszcsoport tagjai által közösen birtokolt „státuszkultúra”, a csoport-hovatartozást a csoport többi tagja számára láthatóvá tévő kulturális jelzőrendszerek szerepe. Az egyének önkéntelenül is folyamatosan alkal-

¹ A kulturális tőkének elsősorban az „előny-továbbörökítő” funkcióját hangsúlyozza Andor és Liskó kitűnő tanulmánya is (2000), bár az ő elemzéseikben megjelenik a kulturális erőforrások hátránykompenzáló képessége is (ld. pl a 8.6. fejezetben közölt esettanulmányt).

² Hasonló kérdéseket vizsgált még Kalmijn és Kraaykamp (1996). A következőkben az említettek közül csak DiMaggio és De Graafék vizsgálatát tárgyalom. Ennek oka, hogy Aschaffenburg és Maas tanulmánya másoknál jóval összetettebben, életútszemléletben operacionalizálja a kétféle elméletet, amire az általuk használt adatbázis különleges részletessége ad módot. (A gyerek kulturális aktivitásáról az életpálya több pontján is rendelkeznek adatokkal, meg lehet különböztetni az iskolán belül és az iskolán kívül végzett kulturális aktivitást stb.)

mazzák a kulturális részvételnek mindazon formáit, melyek kijelölik helyüket a státuszcsoporthoz tartozók rendszerében.

Mindezek alapján DiMaggio azt feltételezi, hogy ebben a képlékeny rendszerben a szülői háttér és a Bourdieu által kulcsfontosságúnak gondolt a szülői háttér által meghatározott gyermekkori élmények tegyék feljebb csak részben határozzák meg az egyének kulturális tőkéjét. Mivel a csoporttagság a születés által kevésbé determinált, a későbbiekben – így például az középiskolás évek alatt – korrigálható, mégpedig a kulturális tőke megemlése révén, a megcélzott kulturális státuszcsoporthoz tartozók tevékenységeiben való aktív részvétellel. „Azon alacsony státusú diákok számára, akik pedig a felfelé irányuló mobilitásért küzdenek, praktikus és hasznos stratégia lehet a magas presztízsű státuszkultúrában való részvétel.” (DiMaggio 1998: 200)

DiMaggio elmélete tehát egybevág az itt alkalmazott gondolatmenettel annyiban, hogy ő is feltételezi, hogy a kulturális tőkének nem csupán a társadalmi státusz reprodukálásában van szerepe, hanem annak megváltoztatásában is. Elképzelhetőnek tartja ráadásul azt is, hogy az előbbi szerepnek a jelentősége meghaladja a reprodukciós funkció jelentőségét. Ugyanakkor azonban DiMaggio nem a hagyományos, bourdieu-i értelemben vett kulturális tőkének tulajdonít ilyen funkciót, hanem a szülői háztól függetlenül, későkamaszkori kulturális aktivitás alakításának.

Vizsgálatában egy 1960-ban készített amerikai adatbázist felhasználva a 16-17 éves diákok kulturális tevékenységeit és a kultúrára vonatkozó attitűdjeit tekintette kulturális tőkének. Regresszióanalízissel készített modelljének eredményei szerint az így értelmezett kulturális tőke a képességekkel kontrollálva is statisztikailag szignifikáns, pozitív kapcsolatban áll az iskolai eredményekkel. Ez az összefüggés a lányokra és a fiúkra egyaránt érvényes. A kulturális mobilitás elméletének teszteléséhez a nemeként kettébontott mintát még tovább osztotta DiMaggio, mégpedig mindkét nem esetében három részre, az apa iskolai végzettsége szerint. A korábbi regressziós modelleket így az apa végzettségével kontrollálva, almintánként számították újra. Ezek a modellek határozott különbségeket mutattak a két nem életében a kulturális tőke szerepét illetően. Azt találta, hogy míg a lányokra a hagyományos kulturális reprodukciós modell feltételezései érvényesek, addig a fiúk státuszelérését a kulturális mobilitás modelljeivel lehet inkább leírni.

A lányok esetében ugyanis a kulturális tőkének az érdemjegyekre gyakorolt hatása az apa iskolai végzettségének emelkedésével növekszik, vagyis a kulturális tőke hozama a magasabb státuszú családokból származó lányok számára nagyobb, mint az alacsonyabb státuszú családokból származók számára. A fiúknál éppen ellenkezőleg: minél alacsonyabb státuszú apától származik valaki, annál nagyobb nyereségre számíthat akkor, ha középiskolás éve alatt megnöveli kulturális tőkéjét.

N. D. De Graaf, P. M. De Graaf és G. Kraaykamp *Parental cultural capital and the educational attainment in the Netherlands: a refinement of the cultural capital perspective* című tanulmányukban (2000) kevésbé távolodnak el az eredeti bourdieu-i koncepciótól. Ők ugyanis a családban megszerezhető kulturális erőforrások mobilizáló hatását feltételezik. Elgondolásuk szerint elképzelhető, hogy a kulturális erőforrásoknak elsősorban kompenzációs jelentősége van: az egyébként nem túlságosan kedvező (például anyagi) feltételeket továbbadni tudó alsó osztálybeli szülők éppen a kulturális erőforrások biztosítása révén igyekezhetnek ellensúlyozni gyermekeik hátrányait. De Graafék ugyanis nem feltételeznek (és nem is ta-

lálnak) nagyon szoros összefüggést a kulturális erőforrásokkal való ellátottság és a társadalmi pozíció egyéb ismérvei között: alacsony iskolai végzettséggel, kevésbé jó anyagi körülményekkel, foglalkozási pozícióval stb. rendelkező szülők is nyújthatnak kiemelkedő mennyiségű kulturális erőforrást a gyermekeiknek. A kulturális erőforrások révén való kiemelkedés már csak azért is gyümölcscsőző lehet, mert ezáltal hatásosan szűkíthető le az a távolság, amely saját iskolázatlanságuk miatt a család és az iskolák világa között fennáll. Gyermekeik számára ismerősebbé tehetik azt a nyelvet, azt a gondolkodási módot, a könyvekhez való viszonyt, amelyet az iskola elvár és jutalmaz.

Ennek megfelelően azt sem tekintik általánosnak, hogy a felsőbb osztályok tagjai nagy kulturális aktivitással rendelkeznek. A szerzők szerint erre nincs is feltétlenül szükségük ahhoz, hogy előnyös pozíciójuk továbbörökítését biztosítsák. Egyéb erőforrásaik – nem utolsó sorban társadalmi tőkéjük – bőségesen kompenzálhatják kulturális tevékenységük hiányosságait. A szülők ismeretségi körében nagy valószínűséggel alapvető norma a magas iskolai végzettség megszerzése, ráadásul a kiterjedt kapcsolati háló nagyon alkalmas információszerzésre is a megfelelő iskolákkal, továbbtanulási lehetőségekkel kapcsolatban. Ráadásul a magasan iskolázott szülők – korábbi tapasztalataiknak köszönhetően – folyamatos kulturális tevékenységek nélkül is otthonosabban mozognak az iskolák világában, az akadémiai szférában, mint a kevésbé iskolázottak.

Elméletük tesztelésére a szerzők interakciós hatásokkal bővített regressziós modelleket állítottak fel. A kulturális tőke mérésére két változócsoporthat használnak: a magas kultúrában való szülői részvétel mutatóit,³ valamint egy másik változóba összevonva a szülők olvasási szokásainak mutatóit.⁴ A modell függő változója a kérdezett által iskolában töltött évek száma, a magyarázó változók között pedig a kulturális tőke két mutatója mellett a szülők iskolai végzettsége, az apa foglalkozásának ISEI-pontszáma, a szülők anyagi helyzetét mérő változó (anyagi tőke) szerepeltek. Kontrollváltozóként bevonták még a modellbe az életkort években mérve, a nemet és azt, hogy egyszülős családban nőtt-e föl a gyerek. A „kulturális reprodukció vagy kulturális mobilitás?” kérdés eldöntésére a szülők iskolai végzettségének és az egyes erőforrásfajtáknak az interakcióit használták.

Eredményeik szerint Hollandiában a kulturális erőforrások, illetve azokon belül az olvasási szokások státuszjelölést befolyásoló szerepe mobilizáló hatásként van elsősorban jelen: a szülők iskolai végzettségének és az átörökölt kulturális (olvasási) tőkének az interakciója szignifikáns negatív hatást gyakorol az elvégzett osztályok számára. Mindezt igen szemléletesen mutatják a korrelációs együtthatók segítségével mért háromváltozós összefüggések is: az örökölt kulturális tőke szintje csupán a legkevésbé és a közepesen iskolázott szülők gyerekeinél mutat szignifikáns kapcsolatot a gyerek által elvégzett osztályok számával, a magasan iskolázott szülők

³ (1) művészeti és (2) történeti múzeumba járás, (3) opera- vagy balettelőadások látogatása; (4) hangverseny- és (5) színházlátogatás

⁴ (1) útleírások (regional novels) vagy történelmi regények; (2) krimik, *science fiction*-ok vagy háborús regények; (3) holland szépirodalom; (4) külföldi szépirodalom holland nyelven és (5) eredeti nyelven külföldi szépirodalom olvasása

gyermekénél ez a kapcsolat eltűnik. Az anyagi tőke vonatkozásában hasonló különbségek nem mutatkoztak.

Bár az itt ismertetett két elemzésben – különösen az utóbbiban – nem csupán empirikus bizonyítását találjuk meg a kulturális mobilitás (különbözőképpen operacionalizált) tételének, hanem magyarázatokat is a mechanizmus működésével kapcsolatban, érdemes lehet még azokat néhány gondolattal kiegészíteni, illetve néhány új szempontból végiggondolni.

A legalapvetőbb pont talán, ahol mind DiMaggio, mind pedig De Graafék ellentmondanak Bourdieu-nek, a társadalmi státusz konzisztenciájának kérdése. Az eredeti bourdieui gondolatmenet többé-kevésbé konzisztens társadalmi státuszokat feltételez: az uralkodó osztályok tagjai – akik maguk is iskolázottak – nagy mennyiségű gazdasági tőkéjük egy részét kulturális tőkére váltják át, és utódaikra bőséges kulturális tőkét örökítenek. És ugyanígy a társadalmi egyenlőtlenségi rendszer alsóbb régióiban a kevésbé iskolázottaknak – akik ráadásul átváltásra alkalmas gazdasági tőkével sincsenek kellően ellátva – a kulturális tőkéje is alacsony, és ennek megfelelően gyermekeik rossz kulturális háttérrel indulnak.

Ezzel szemben DiMaggio a „cseppfolyós” státuszokra, De Graafék pedig direkterben, a kulturális tőke nem determinisztikus státuszmeghatározottságára utalva valójában a státuszinkonzisztenciák létezésére építik elméletüket. Arra a tényre, hogy bár valóban igaz az, hogy az előnyök, illetve hátrányok összekapcsolódása a modern társadalmak egyenlőtlenségi rendszereiben is jelentős, a dimenziók összhangja korántsem tökéletes: az egyik ismérv szerint elfoglalt jó pozíció nem feltétlenül hoz magával előnyöket az egyenlőtlenségi rendszert meghatározó többi tényező szerint is.

Mint azt De Graaf és társai kifejtik, a kulturális tőke esetében a státuszinkonzisztencia megjelenhet úgy, hogy a magasan iskolázott és/vagy a foglalkozási hierarchia felső régióiban elhelyezkedő és/vagy igen jó anyagi helyzetben lévő szülők gyermekeikre viszonylag alacsony szintű kulturális tőkét örökítenek – vagyis csak kevésbé veszik ki részüket a művelődés és a kulturális tevékenységek különféle formáiból, illetve gyerekeik számára is csak kevés ilyen lehetőséget biztosítanak. Vagy éppen ellenkezőleg, az inkonzisztencia jelentkezhet úgy is, hogy az iskolai és/vagy a foglalkozási és/vagy az anyagi dimenzió mentén hátrányos helyzetű szülők gyermekeiknek viszonylag magas szintű kulturális tőkét adnak tovább. Hogy ilyen fajta inkonzisztenciák léteznek, az már pusztán abból a tényből is nyilvánvaló, hogy a kulturális tőke társadalmi meghatározottsága csak közepesen erős – a gazdasági-társadalmi mutatókkal abból megmagyarázott varianciahányad a státuszmegszerzési modellekben általában harminc és negyven százalék körül mozog.

Ezeket a tényeket figyelembe véve pedig már adódik a kérdés: mit mondhatunk az ilyen inkonzisztens pozíciójú családok jövőre vonatkozó esélyeiről? Elindíthat-e vajon a kulturális tőke ilyen esetben egyfajta státuszrendezési folyamatot, amelynek során a státusz egyéb összetevői – iskolai, foglalkozási, anyagi, hatalmi vagy éppen települési helyzet – mintegy „hozzáigazodnak” a kulturális tőke szintjéhez? De Graaf és munkatársai lényegében erre a kérdésre találtak igenlő választ a holland társadalomra vonatkozóan, kiegészítve ezt ráadásul azzal a ténnyel is, hogy ez a fajta kompenzációs hatás nem csak hogy létezik, de erősebb is, mint a kulturális tőkének a konzisztens státuszokban kifejtett hatása.

Az olyan státuszinkonzisztencia által generált társadalmi mobilitás, amikor a kulturális tőke mennyisége pozitív irányban tér el a társadalmi státusz egyéb dimenziói alapján jósolható mennyiségtől, R. K. Merton munkái alapján a megcélzott társadalmi csoport szokásaihoz való *előzetes szocializációként* is értelmezhető. A merton gondolatmenetet a kulturális mobilitás elméletére alkalmazva a kulturális tőkével a gyerekeket a társadalmi csoport más tagjaihoz képest bőségesen ellátó szülők viselkedésére mint egyfajta előzetes szocializációra tekinthetünk. Ennek során a szülők tudatosan vagy nem tudatosan – a sajátjukénál kedvezőbb társadalmi pozíciójú vonatkoztatási csoportot „választanak”, és annak kulturális viselkedéséhez igazodnak. Ez az előzetes igazodás egyrészt megkönnyíti – a gyerek számára – a megcélzott csoportba való bejutást, másrészt pedig az új csoportba való bejutás után elősegíti az új csoporthoz való alkalmazkodást, az új pozícióban való „megkapaszkodást” is, hiszen az újonnan érkező így legalább egy területen már többé-kevésbé hasonlóvá vált új társadalmi csoportjához (Merton 1980: 544–545). Ha pedig ez így van, akkor az itt vizsgált probléma úgy is megfogalmazható, hogy vajon az előzetes szocializációnak ez a formája mennyiben képes betölteni egyes számú funkcióját, a vonatkoztatási csoportba való bekerülés elősegítését.⁵

Kulturális reprodukció és kulturális mobilitás Magyarországon

Hazai kutatási eredmények csak a kulturális reprodukció működésével kapcsolatban állnak rendelkezésre. Ezeket – dióhéjban – az alábbiakban foglalhatjuk össze.

A témában végzett vizsgálatok kivétel nélkül találtak kisebb vagy nagyobb mértékű kulturálistőke-hatást az iskolai végzettség, illetve a foglalkozási pozíció megszerzésében (lásd például Ganzeboom 1986; Róbert 1986; Kolosi 1984; Mateju 1990; Ganzeboom et al. 1990; Róbert 1991; Blaskó 1998). Az eredmények azt bizonyítják, hogy az egyenlősítő társadalompolitika ellenére a származás és a társadalmi státusz közötti kapcsolat a szocialista Magyarországon sem tűnt el teljesen, és ennek oka elsősorban abban keresendő, hogy az iskola itt is kiemelt előnyökhöz juttatta magas kulturális tőkével rendelkező diákjait. Az anyagi tőke hatását a kutatások általában jóval kisebbnek találták, mint a kulturális erőforrások – a szülők iskolai végzettségének, valamint kulturális aktivitásának – súlyát.

Nem egyértelműek azonban az eredmények abból a szempontból, hogy időben hogyan alakult a kulturális erőforrások státuszmeghatározó szerepe. A két kutatásnak, amely ezt a kérdést (más-más módszerekkel) körüljárni igyekezett, eltérőek az eredményei. Róbert Péter (1991) a sztálinizmus idejére a mechanizmus periodikus felerősödését találta. Eszerint tehát a materiális egyenlőtlenségek felszámolásának radikális politikája a kulturális hatások előtérbe kerülését eredményezte volna. Ganzeboom és társai (1990) következtetései szerint viszont a kulturális reprodukció jelentősége a 20. század első fele óta folyamatosan mérséklődött.

Azzal a kérdéssel kapcsolatban, hogy a státuszelérés folyamatában nem jelentéktelen szerepet betöltő kulturális erőforrások Magyarországon az elit társadalmi pozíciók újratermelődését segítették-e inkább, vagy pedig az alsóbb rétegek felemelke-

⁵ Erről bővebben lásd Blaskó (1999).

désében játszottak szerepet, idevágó empirikus eredmények hiányában csak feltevéseket tudunk megfogalmazni.

Az 1980-as évek elején készített hazai rétegződésvizsgálatból tudjuk, hogy a társadalmi státuszinkonzisztencia mértéke a szocialista Magyarországon igen számottevő volt (Kolosi 1984). Ugyanebből a kutatásból azonban az is kiderült, hogy a társadalmi réteghelyzet számos ismérve közül éppen a kulturális dimenzió mutatta a legerősebb összefüggést az egyéb jellemzőkkel. A társadalmi státusz mérésére felhasznált nyolc dimenzió⁶ közül a kulturális életmód volt az, amelyik a társadalmi státusz többi szegmensével a legszorosabb kapcsolatot mutatta (Kolosi 1984). Róbert Péter ugyanennek az adatfelvételnek a segítségével a kérdezettek szüleinek társadalmi státuszát írta le sokdimenziós jelenségként (Róbert 1986). Azt találta, hogy a kulturális tényezők már ebben az időben – amikor tehát az 1981-ben megkérdezettek gyerekei voltak – a társadalmi egyenlőtlenségek (munkamegosztási, anyagi és települési egyenlőtlenségek) legjobb kifejezői voltak.⁷ Utasi Ágnes életstílusuk jegyei alapján különített el egymástól társadalmi csoportokat, és az általa számba vett kilenc fogyasztási terület⁸ közül a lakáskomfort mellett szintén a kulturális fogyasztás bizonyult a legerősebb differenciáló tényezőnek (Utasi 1984). Ezek az eredmények, melyek tehát a kulturális tényezőknek a többi státuszjellemzővel való (viszonylag) nagyfokú konzisztenciájára utalnak, azt valószínűsítik, hogy a kulturális erőforrásoknak csak mérsékelt lehetett a szerepe az alsóbb társadalmi csoportok tagjainak felfelé mobilizálódásában, vagy legalábbis csak viszonylag szűk csoportok számára biztosított a kulturális tőke elmozdulási lehetőséget. Ugyanakkor a társadalmi differenciálódás anyagi jelzéseinek – jövedelem, vagyon, lakáshelyzet – visszaszorítása mellett a kulturális kiválóság jelzése a felsőbb osztályok státuszmegőrzésre szolgáló eszközszerében vélhetően fokozott szerephez jutott.

Ezekkel szemben feltételezhető, hogy Magyarországon is meghatározó maradt a felső osztályok előnye a kulturális erőforrások mellett más, nehezebben mérhető javak – mindenekelőtt a társadalmi tőke különböző formáinak – tekintetében is. Erre vonatkozóan elsősorban Angelusz és Tardos vizsgálatai szolgálnak lényeges adalékokkal (Angelusz és Tardos 1991). 1986-ban készült vizsgálatukban a szerzők szoros pozitív összefüggéseket találtak a kapcsolati erőforrások mennyisége és a társadalmi helyzet egyéb jellemzői között. Eredményeik szerint a magasan iskolázott csoportok tagjai nem csupán több kapcsolattal rendelkeznek a kevésbé iskolázottaknál, de – a kapcsolatok jellemzően homofil jellegéből adódóan – ismerőseik is jellemzően a magas státuszú csoportokból kerülnek ki. Elsősorban gyenge kötések terén jellemzi őket nagy kapcsolatgazdagság, vagyis éppen olyan összeköttetésekkel vannak kiemelkedő mértékben ellátva, melyek nem annyira érzelmi, mint inkább funkcionális (információszerzési, patrónusi, „instrumentális”) jelentőséggel bírnak.

⁶ Ezek: érdekvérvényesítési státusz, munkamegosztási pozíció, második gazdaságban betöltött szerep, területi státusz, lakásstátusz, anyagi helyzet, fogyasztás és kulturális életmód.

⁷ Figyelembe kell azonban venni, hogy Kolosinál és Róbertnél az iskolai végzettség is a kulturális életmód része.

⁸ A következő tényezőket vette számításba: lakásberendezés, lakáskultúra, tárgyi környezet, háztartási fogyasztás, kapcsolatrendszer, szokások, rekreáció, második gazdasági tevékenység és intellektuális tevékenység.

(Lin 1997) Ezek alapján nem zárhatjuk ki azt sem, hogy Hollandiához hasonlóan nálunk sem maradt elsődleges a kulturális tőkefajta súlya az előnyök átörökítésében, illetve, hogy az iskolázott szülőknek az iskola világához fűződő szorosabb kapcsolata egyéb kulturális erőfeszítések nélkül is segíthette a gyerekek megfelelő pályára helyezését.

A következőkben regressziós modellekkel vizsgálok meg, hogy mobilitási vagy reprodukciós folyamatok képezik-e a kulturális hatások nagyobb részét.

Adatok, mérések, modellépítés

Elemzésemhez a TÁRKI 1992-es mobilitás adatfelvételét használtam. Az eredetileg 2998 megkérdezett adatait tartalmazó mintából a 24. életévüket betöltött, de legfeljebb 65 éves kérdezetteket választottam ki. Számuk 2095.

A modell függő változója a kérdezett által elvégzett iskolai osztályok számával mért iskolai végzettség volt. A származás ismérvei közül az apa foglalkozási presztízsét, valamint a szülők iskolai végzettségét vettem figyelembe, valamint egy-egy változót készítettem az anyagi és a kulturális tőke mérésére. A „reprodukción vagy mobilitáson?” kérdés vizsgálatához – De Graafékhoz hasonlóan – én is a szülők iskolai végzettségének és a tőkemennyiségek mérőszámának interakcióit használtam.

De Graaf és társai az elvégzett iskolai osztályok számához hasonló, kvázifolytonos változót alakítottak ki a legmagasabb befejezett iskolai végzettség mutatójából, majd ezt az értéket szorozták a kulturális (és az anyagi) tőke folytonos változójával. Ezzel a megoldással implicite feltételezték, hogy a tőkehatások az iskolai végzettség növekedésével lineárisan változnak: vagy folyamatosan csökkennek, ahogyan azt a kulturális mobilitás modellje alapján várhatjuk, vagy pedig folytonosan növekednek, ahogyan azt a kulturális reprodukció szerint valószínűsíthetjük. Tőlük eltérően én a szülők iskolai végzettségét nem folytonos változóként kezeltem, hanem kategóriákat képezve, minden kategóriát *dummy* változóként szorozva a tőkemennyiséggel. Elsősorban az egyik vagy másik elmélet mellett szóló érvek elmentmondásai és bizonytalanságai miatt ugyanis lényegesnek tartottam kimutatni azt, hogy hogyan változik a kulturális tőke hatása a szülők iskolai végzettségének egyes, egymástól jól elkülöníthető szintjein.

A *szülők iskolai végzettségét* az iskolázottabb szülő végzettségével mértem, a következő kategóriák szerint: (1) befejezetlen nyolc általános; (2) nyolc általános; (3) szakmunkásképző; (4) szakközépiskola vagy gimnázium; (5) főiskola vagy egyetem. A szülők „közös” iskolai végzettségének meghatározásánál az iskolázottabb szülő végzettségét vettem figyelembe. Vélhetőleg nem hibázunk túlságosan sokat akkor, ha feltételezzük, hogy a gyerekek iskoláztatásának meghatározásában a magasabban iskolázott szülő szerepe a domináns.⁹ Azokban az esetekben, ahol az egyik szülő iskolázottságáról nem volt adatom, a másik szülő végzettségével szá-

⁹ Valamifajta „átlagos” végzettség számítása túlságosan heterogén csoportokat alakított volna ki, melyekben ráadásul például olyan „szakmunkás” szülők is szerepeltek volna, ahol valószínűleg sem az anya, sem az apa nem végzett szakmunkásképzőt, vagy olyan „érettségizett” szülők, ahol az egyik fél a középiskoláig sem jutott el, a másik pedig diplomát is szerzett.

moltam. Teljes adathiány miatt a minta 1,2 százalékát kellett kihagynom az elemzésből.

Nagy valószínűséggel veszteséget jelent az, hogy – kellően magas elemszámok hiányában – az elemzés során nem volt mód a főiskolát és az egyetemet végzett szülők elkülönítésére. A két csoport között számottevőek az eltérések ugyanis mind a felhalmozott kulturális tőke mennyiségét tekintve, mind pedig gyermekeik továbbtanulási mintáiban. A kulturális tőke mennyiségében való eltérések az itt használt mintán is szignifikánsan megmutatkoznak: az alkalmazott mutató¹⁰ átlagos értéke 1,94 az egyetemet végzett szülők esetén, míg csupán 1,60 a főiskolát végzettek csoportjában. Azt pedig, hogy a két csoport erősen eltér egymástól gyermekeik továbbtanulásának esélyét tekintve, számos korábbi vizsgálatból, így például Andor és Liskó tanulmányából (2000) vagy Róbert Péter egyetemi továbbtanulási esélyeket elemző írásából is tudjuk (2000). Utóbbiból nem csak az derül ki, hogy az egyetemet végzett szülők gyermekei nagyobb valószínűséggel tanulnak tovább felsőfokon, mint a főiskolát végzettek fiai és lányai, hanem az is, hogy ez a különbség igen nagy arányban tovább is öröklődik. Láthatjuk ugyanis, hogy egyetemet végzett szülők gyermekei sokkal nagyobb valószínűséggel mennek egyetemre, mint főiskolára, míg a főiskolát végzett apák és anyák gyermekeinél ez nincsen így.

Az *apa foglalkozásának presztízsét* a Kulcsár Rózsa-féle presztízspontszámokkal becsültem. A kérdés arra az időpontra vonatkozott, amikor a kérdezett 14 éves volt. A hiányzó esetek aránya 5,9 százalék. Az anya foglalkozása a nagyszámú háztartásbeli anya miatt nem került be a modellbe.

Az *anyagi tőke* mérőszámában a következő tulajdonságok meglétét vettem figyelembe. A kérdezett 14 éves korában a lakásban (1) mindenki szobában aludt; (2) volt villany; (3) fürdőszoba; (4) villany-, gáz- vagy központi fűtés; (5) hűtőszekrény; (6) mosógép; (7) a háztartásban volt személyautó; (8) egy családtagra több mint 8 m² lakóterület jutott; (9) hetente legalább egyszer ettek sajtot; (10) sosem ettek üres főzeléket, és (11) nem fordult elő, hogy pénzhány miatt rosszat vagy keveset ettek. Hogy a vizsgált időszak alatt végbement általános életszínvonal-emelkedés hatását minél jobban kiszűrjem, nyolc kohorszra külön-külön számítottam ki és összegeztem az egyes változók *z-score* értékét, majd minden kérdezethez a saját kohorszában számított pontértéket rendeltem hozzá. A válaszhányok aránya egyik változó esetében sem haladta meg az 1-2 százalékot – ezeket a hiányokat az adott kohorszban jellemzőbb értékkel pótoltam. A kohorszonként számított *z-score*-ok összegét végül szintén normáltam, és az így kapott 0 átlagú, 1 szórású változót tekintettem a szülői háttér „anyagi tőke” ismérvének.

A *kulturális tőke* mutató létrehozásánál módszertanilag az anyagi tőkénél elmondottakkal megegyezően jártam el: az elemi változók *z-score*-ját kohorszonként kiszámoltam és összegeztem, majd az összegnek szintén kiszámítottam a normál értékét. A hiánypótlás szintén az adott kohorszban jellemző kategória, illetve átlag behelyettesítésével történt. A kulturális tőke operacionalizálására felhasznált változók a következők: (1) a szülők könyveinek a száma; (2) volt-e a kérdezett szüleinek komolyzenei hanglemeze; (3) lexikonja; (4) művészeti albuma; (5) idegen nyelvű könyve; (6) az apa olvasott szépirodalmat; (7) az anya olvasott szépirodalmat; (8) a

¹⁰ Leírását lásd alább.

szülők legalább alkalmanként jártak színházba; (9) múzeumba; (10) komolyzenei koncertre. A kérdezett gyerekkorában legalább alkalmanként (11) olvasott szépirodalmat; (12) volt színházban; (13) múzeumban; (14) komolyzenei koncerten; (15) tanult idegen nyelvet iskolán kívül is, valamint (16) a gyerek saját könyveinek száma. A mutatók láthatóan a szóba jöhető változók igen széles körét fedik le, mind a tevékenységek jellegét (eljáró/nem eljáró tevékenység), mind pedig a tevékenység végrehajtóját tekintve (a szülő vagy a gyerek aktivitása).¹¹

A szülők iskolai végzettsége a gyerek által örökölt mindkét itt vizsgált erőforrástípus mennyiségét erősen meghatározza, bár az összefüggések (természetesen) közel sem determinisztikusak.¹² (I. táblázat.) Látható az is, hogy az iskolai végzettség a szülők és gyermekük kulturális aktivitásával mért kulturális tőkeekészletet jobban meghatározza, mint az anyagi viszonyokat. (Eta-négyzet = 0,349 illetve 0,220.) Ez a különbség csak részben adódik az iskolázottsági szint és a kulturális szokások „természetes” kapcsolatából. Jelentős szerepet játszik ebben a kulturális viszonyoknak a társadalmi státusz jegyeivel való (fentebb részletezett) általános konzisztenciája is. Erre utal, hogy a társadalmi háttér egyéb jegyei – például az apa foglalkozása – szintén jobban magyarázzák a család kulturális tőkeekészletének nagyságát, mint materiális viszonyait.

A szülők iskolázottsága szerint létrehozott, egymás után következő rétegek között páronként csaknem minden esetben 0,0001-es szinten szignifikáns különbség van mind a kulturális, mind pedig az anyagi erőforrások tekintetében.¹³ Ami a kulturális különbségeket illeti: a legnagyobb eltéréseket a magasabban iskolázott csoportok körében találjuk. A nyolc általános alatti végzettség, a nyolc általános iskolai osztály elvégzése, illetve a szakmunkásiskola egymástól szignifikánsan, ám viszonylag kis mértékben különböző kulturális erőfeszítésekhez vezet. Ezzel szemben igen jelentős kulturális többletet jelent a szakmunkás végzettségű szülők helyett érettségizettek családjába, vagy érettségizettek helyett diplomások családjába születni.

¹¹ A saját gyerekkori tevékenység vizsgálatára felhasznált kérdések megfogalmazása („Járt-e Ön gyerekkorában...”) nem teszi lehetővé, hogy egyértelműen meghatározzuk, hogy a korai szocializáció során megszerzett erőforrásról gyűjtöttünk-e adatokat, vagy pedig később, az iskolás évek alatt, a szülői háttértől többé-kevésbé függetlenül folytatott kulturális tevékenységekről. A kérdéseknek a kérdőívbeli elhelyezkedése, az a kérdezői instrukció, hogy „gyerekkor”-nak a kérdezett 14 éves korát kell tekinteni, valamint az a tény, hogy a mutatóban nagy számban szerepelnek a szülők saját tevékenységeire vonatkozó kérdések is, a mutatónak a „klasszikus”, bourdieu-i kulturális tőke fogalomhoz való közelségét erősítik.

¹² A családi háttér két alapvető társadalmi-gazdasági mutatója (szülők iskolai végzettsége és foglalkozása) közül a szülők iskolai végzettségét kezeltem elsődlegesként. A két tőkefajta hatását ugyanis az iskolai végzettség egyes szintjein vizsgáltam, nem pedig például az apa foglalkozási presztízsének függvényében. A döntés háttérében az áll, hogy a szülői iskolázottság, illetve szülői foglalkozás közül az előbbi az, amelyik a gyerek iskolai végzettségét erősebben meghatározza.

¹³ Egyedül az érettségizett, illetve a diplomás szülők anyagi erőforrásai között nincsen statisztikailag szignifikáns mértékű eltérés ($p = 0,051$).

1. táblázat
Kulturális és anyagi erőforrások a szülők iskolai végzettségének függvényében

A szülők iskolai végzettsége	Arány a mintában, %	N	Kulturális tőke-készlet átlaga	Anyagi tőkekészlet átlaga
Nyolc általánosnál kevesebb	44,1	912	-0,4647	-0,4225
Nyolc általános	17,6	364	-0,09851	-0,0452
Szaktanisként képző	22,0	455	0,1563	0,2555
Érettségi	8,9	184	0,8571	0,7754
Diploma	7,5	155	1,5583	0,9837
Összesen	100	2070	0,0051	0,0046
Variansciaanalízis				
	F-statisztika	276,976		145,432
	Szignifikanciaszint	0,000		0,000
	Eta-négyzet	0,349		0,220

A továbbiakban azt vizsgáljuk meg, hogy ezek a kisebb-nagyobb mértékű kulturális (és anyagi) „többletek” hogyan válhatnak át iskolai előnyökké. A vizsgált hipotéziseket a következőképpen fogalmazhatjuk át az alkalmazott regressziós eljárás nyelvére.

H1 – A társadalmi reprodukció modellje: A kulturális tőke és az iskolai végzettség interakciója a legiskolázottabb (diplomás) szülők esetében lesz a legmagasabb, míg a legkevesbé iskolázott (legfeljebb hét általánost kijárt) szülők esetében a legalacsonyabb, esetleg nem is szignifikáns. A közepesen iskolázott csoportoknál – tiszta esetben – közepes nagyságú, az iskolázottabb csoportok felé haladva növekvő béta értékeket kapunk.

H2 – A társadalmi mobilitás modellje: A kulturális tőke és az iskolai végzettség interakciója a legkevesbé iskolázott (legfeljebb hét általánost kijárt) szülők esetében lesz a legmagasabb, míg a legiskolázottabb (diplomás) szülők esetében a legalacsonyabb, esetleg nem is szignifikáns. A közepesen iskolázott csoportoknál – tiszta esetben – közepes nagyságú, az iskolázottabb csoportok felé haladva csökkenő béta értékeket kapunk.

Eredmények

Az örökölt erőforráskészlet és a megszerzett iskolai végzettség összefüggéseit kétváltozós felfogásban mutatja be a 2. táblázat. A szülők iskolai végzettsége szerint képzett csoportokat tovább osztottuk a továbbörökített tőkefajták mennyisége alapján. A kulturális tőke mennyisége szerint három egyenlő részre bontott csoportokban jól megfigyelhető a kulturális erőforrásokkal való ellátottság iskolai előmenetelt segítő funkciója: a kulturálisan legszegényebb csoporttól a legjobban ellátott csoport felé haladva minden származási szinten többé-kevésbé egyenletesen növekszik az elvégzett iskolai osztályok száma. A csoportonként számított korrelációs együtthatók is igazolják, hogy a kulturális tőke a társadalom minden szintjén érdemi szerepet játszik a gyerek iskolai pályafutásának alakulásában, bár ez a jelentőség a legiskolázottabb szülői csoportokban kissé mérséklődni látszik. Ez az eredmény inkább a kulturális mobilitás hipotézis igazolódását sejteti, bár korántsem olyan mértékben,

mint ahogyan azt a holland minta esetében De Graafék tapasztalták.¹⁴ A korrelációs együtthatók alakulásának nem egyértelmű tendenciája alátámasztja annak a döntésnek a helyességét, hogy a szülők iskolai végzettségét célravezető lehet nem folytonos, hanem kategoriális változóként kezelni.

Érdemes még megfigyelni azt is, hogy a kulturális tőke hátránykompenzáló funkciója erősen korlátozott, illetve hogy csak relatív előnyök biztosításában nyilván meg. Az általános iskolát ki nem járt szülők gyermekei egész kiemelkedő kulturális aktivitás mellett sem számíthatnak eredményesebb iskolai pályafutásra, mint azoknak az érettségizett vagy diplomás szülőknek a gyermekei, akiknek szülei alig vagy legfeljebb csak közepes mértékben fordítanak energiákat a kultúrára. Ugyanolyan szintű kulturális aktivitással pedig jóval messzebbre jut egy iskolázott, mint egy kevéssé iskolázott szülő gyermeke.

Az anyagi tőkének szintén a társadalmi háttér minden szintjén megfigyelhetjük a státusz-elérési folyamatot befolyásoló hatását. A minden iskolázottsági csoportban gyenge/közepes pozitív összefüggést jelző korrelációs együtthatók értéke egyedül az érettségizett szülők esetében esik vissza valamelyest.

2. táblázat

Az elvégzett iskolai osztályok száma a szülők iskolai végzettsége és az örökölt erőforráskészlet függvényében

	Alsó harmad	Középső harmad	Felső harmad	Pearson-korreláció
Szülők iskolai végzettsége	Kulturális tőke			
Kevesebb, mint nyolc általános	8,32	9,67	11,72	0,329***
Nyolc általános	10,29	11,50	12,55	0,358***
Szaktanulmányok	10,33	10,85	12,80	0,367***
Érettségi	11,83	12,05	13,63	0,258***
Felsőfokú	–	11,31	14,78	0,292***
	Anyagi tőke			
Kevesebb, mint nyolc általános	8,64	9,56	10,54	0,262***
Nyolc általános	10,48	11,73	12,13	0,294***
Szaktanulmányok	10,87	10,96	12,39	0,247***
Érettségi	12,39	12,41	13,49	0,158*
Felsőfokú	11,00	14,14	14,78	0,268**

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

Az alaphipotézist tesztelő végső modellt három lépcsőben építettem fel. Az I. modell a családi háttér alapvető társadalmi-gazdasági ismérveinek, valamint a kontrollváltozóknak a hatását tartalmazza. A modell megerősíti a korábbi kutatási tapasztalatokat a tekintetben, hogy az iskolai végzettség alakulásában mind az apa foglalko-

¹⁴ A holland mintán három iskolázottsági csoportra számították ki a szerzők a kulturális tőke és a megszerzett iskolai végzettség közötti korrelációs együtthatót. A legmagasabban iskolázott – legalább 13 évig iskolába járó – szülők csoportjában nem találtak szignifikáns lineáris kapcsolatot a kulturális tőke mennyisége és a gyerek által elvégzett iskolai osztályok száma között.

zásának presztízse, mind pedig a szülők iskolázottsága jelentős szerepet játszik. (A két hatást – az eltérő mérési módszerek miatt – nem tudjuk közvetlenül összehasonlítani.) Az iskolai végzettség hatása nem teljesen lineáris: a nyolc általánost sem végzett szülők gyermekei különösen nagy mértékű hátrányban vannak az iskolában, míg a nyolc általánost végzett és a szakmunkás háttérű gyerekek esélyei között csak igen kis mértékű a különbség. A nők hátránya – azonos származási háttér és születési kohorsz mellett – átlagosan bő fél iskolaévnyi a férfiakhoz viszonyítva. Az ötéves kohorszok hatása az iskoláztatási lehetőségek nagyütemű kiszélesedését, majd a folyamat megtorpanását mutatja.¹⁵

A szülői kulturális és anyagi tőke mutatóinak bevonásával kapott, II. modellből levonható következtetések megerősítik a témában végzett korábbi vizsgálatok eredményeit. A magyarázó erő az I. modellhez képest jelentősen (29,7-ről 40,5%-ra) megemelkedett, vagyis ezeknek a kulturális és anyagi erőforrásoknak az egyenlőtlenségei igen nagy mértékben járulnak hozzá a származási háttér hatásához. A kulturális háttér jelentősége meghaladja az anyagi körülményekét: az előbbinek több mint kétszer akkora hatása van a megszerzett iskolai végzettségre, mint a materiális viszonyoknak. A kulturális és anyagi tőkék bevonásával ugyanakkor az apa foglalkozási presztízisének önálló hatása eltűnik, vagyis e két erőforrás a presztízshatás egészét közvetíteni képes.¹⁶ Jelentősen lecsökkennek a szülők iskolai végzettségéhez tartozó béta értékek is, ám ezek továbbra is megőrzik önálló magyarázó erejüket. Az iskolai végzettség szerepe elsősorban kulturális: ha csak az anyagi tőkét vonjuk be a modellbe, hatása alig mérséklődik. Megmarad a nem negatív paramétere, a kohorszhatások pedig kissé meg is erősödnek.

A végső, III. modell hivatott annak eldöntésére, hogy vajon a bourdieui kulturális reprodukciós elmélet, vagy pedig a DiMaggiótól származtatható kulturális mobilitási elmélet írja le jobban a kulturális erőforrások esélyformáló szerepét a magyar társadalomban. Az egyenletbe ezúttal 2x4 darab interakciós hatást vontunk be a korábbi magyarázó változók mellé. Ezek közül az első négy, melyekben a kulturális hatás szerepel, a fő hipotézis tesztelését segíti. Referenciának tekintve az átlagos kulturális tőkét öröklő, a nyolc általánost be nem fejező szülőktől származó kérdezettek csoportját, az egyes változók: (1) a nyolc általánost végzett szülők, (2) a szakmunkás végzettségű szülők, (3) az érettségizett szülők és (4) a diplomás szülők gyerekei esetére fejezik ki a kulturális tőke végzettségmódosító szerepét. Amennyiben a kulturális reprodukció elmélete tükrözi jobban a valóságot, úgy az elsőből a negyedik interakciós hatás felé haladva többé-kevésbé folyamatosan növekvő, de mindenképpen a diplomások esetében legnagyobb, abszolút értékű, pozitív paramétereket kell kapnunk. Ha viszont a kulturális mobilitás modellje a helyénvaló, akkor a paraméterek előjele negatív kell hogy legyen, ráadásul a nyolc általánost végzettségtől a diplomások felé haladva növekvő abszolút értékkel. A második interakciós változócsop-

¹⁵ Az elvégzett iskolai osztályok számának esőkenése az 5. kohorsztól kezdve a minta nem kiküszöbölhető torzulásából származik. Hasonló tendenciát a KSH 1992-es adatai nem mutatnak, aszerint ugyanettől az időszaktól kezdve a népesség iskolázottsági szintjének stagnálása volt megfigyelhető.

¹⁶ Az apa foglalkozásának hatása akkor is elveszíti szignifikanciáját, ha csak a kulturális tőkét vezetjük be a modellbe, az anyagit pedig nem. Vagyis nem állja meg a helyét az a feltevés, hogy az apa foglalkozása az anyagi háttérrel jeleníti meg a modellben.

port kontrollképpen az anyagi tőke hatását tartalmazza a kulturális interakciós hatásokkal analóg módon.

Az interakciós hatások bevezetése a III. modellben lényegében érintetlenül hagyja a megmagyarázott varianciahányad mértékét. A modell kulturális tőkét tartalmazó interakciós változóinak paraméterei a kulturális mobilitás modelljének feltevéseit látszanak igazolni, ám nem olyan tiszta formában, mint ahogyan azt az elmélet megfogalmazza. *A kulturális tőke azoknak a gyermekeknek az iskolai pályafutására van legerősebb befolyással, akiknek a szülei nem végeztek el a nyolc általános iskolai osztályt sem* (béta = 0,53). Ebben az egészen alulról jövő csoportban a kulturális tevékenységek erősítése nagyon jó lehetőséget ad az egyéb hátrányok kompenzálására. Ez a mobilizáló erő számottevően alacsonyabb ennél már azok körében is, akiknek a szülei befejezték a nyolc általánost, de nem tanultak tovább (béta = 0,44).

Kevésbé egyértelműen alakul a szakmunkás szülők gyermekeinek helyzete: az ő esetükben a kulturális hatás nem marad el szignifikáns mértékben a legalulról induló gyerekek körében jellemzőtől, bár a különbség nagyon közel esik a hibahatárhoz ($p = 0,0510$).

Megint csak egybevág a mobilitási elmélet feltevéseivel viszont, hogy a felsőbb társadalmi osztályokból származók esetében viszonylag mérsékelt a kulturális tőke hatása. A legalább érettségivel rendelkező szülők gyerekeinek iskolai előmenetele – az iskolázatlan szülők gyerekeiéhez viszonyítva – csak kevésbé függ attól, hogy szüleik, illetve ők maguk mennyit olvasnak, járnak színházba vagy hangversenyre. Közepes nagyságú, mintegy 26–30 százaléknyi¹⁷ különbségről van szó a legalsó csoportból származókat érintő kulturális hatáshoz képest, ami azt jelenti, hogy *Magyarországon a kulturális tőke reprodukciós funkciója sem elhanyagolható, bár nem éri el annak a legalsó társadalmi csoportot érintő mobilizáló hatását.*

Mindezek azt mutatják, hogy a „kulturális reprodukció vagy kulturális mobilitás?” kérdését – Magyarországon legalábbis – nem célszerű lineáris szemléletben vizsgálni, hiszen az eredmények egy része nem került volna napvilágra akkor, ha a szülők iskolai végzettségét folytonos változóval mérve vezetjük be annak kulturális tőkével vett interakcióját a modellbe. Ha ugyanis így járunk el, egy kevésbé szigorú kritérium mellett még szignifikáns ($p = 0,08$) negatív béta értéket nyerünk (–2,662), amiből egyszerűen arra a következtetésre juthatunk, hogy a kulturális reprodukció feltevései maradéktalanul érvényesülnek, vagyis a kulturális tőke szerepe az iskolai végzettség elérésében folyamatosan csökken, ahogy az iskolázatlan szülőktől az iskolázottabbak felé haladunk. Ezzel szemben a kulturális tőke hatásmechanizmusa sokkal inkább úgy írható le, hogy kiemelkedően erős mobilizáló potenciált jelent a társadalom legalsó szférájában, ám ugyanakkor nem elhanyagolható mértékű reprodukciós funkciót is betölt a származási háttér magasabb szintjein.

Az anyagi tőkének az iskolázottságra gyakorolt hatása nem mutat lényegi eltéréseket a különböző származási hátterek mellett. A materiális javakkal való ellátottság csaknem ugyanolyan – a kulturális javaknál jóval kisebb – mértékben képes befolyásolni a gyermek iskolai pályafutását csaknem minden társadalmi osztályban. Egyedül a szakmunkás végzettségű szülők esetében figyelhető meg, hogy az anyagi tőke jelentősége alatta marad kissé az átlagosnak.

¹⁷ Az érettségizett szülőknél: $(0,53 - 0,14)/0,53 = 0,74$; a diplomás szülőknél: $(0,53 - 0,16)/0,53 = 0,70$

3. táblázat

Regressziós egyenletek az elvégzett iskolai osztályok számát meghatározó tényezők vizsgálatára

	I.		II.		III.	
	b	Béta	b	Béta	b	Béta
Konstans	10,20		9,48		9,73	
Nem (1 = nő)	-0,68	-0,10***	-0,86	-0,13***	-0,86	-0,13***
Születési kohorszok						
1932 előtt született	0	0	0	0	0	0
1932–1936	0,43	0,04	0,43	0,04	0,43	0,04
1937–1941	1,39	0,13***	1,50	0,14***	1,54	0,14***
1942–1946	1,97	0,18***	2,33	0,22***	2,49	0,23***
1947–1951	2,47	0,25***	3,03	0,30***	3,18	0,32***
1952–1956	1,88	0,20***	2,43	0,26***	2,59	0,28***
1957–1961	1,84	0,18***	2,61	0,26***	2,72	0,27***
1962–1967	1,17	0,11***	2,15	0,21***	2,27	0,22***
Apa foglalkozási presztízse	0,09	0,13***	0,02	0,04	0,02	0,03
Szülők iskolázottsága						
Nyolc általánosnál kevesebb	0	0	0	0	0	0
Nyolc általános	1,59	0,18***	0,73	0,08***	0,31	0,03
Szaktanulmányképző	1,76	0,22***	0,70	0,09***	0,37	0,05
Érettségi	2,93	0,25***	0,90	0,08**	1,20	0,10***
Diploma	3,77	0,29***	1,26	0,10***	1,44	0,11***
Kulturális tőke			1,14	0,34***	1,82	0,53***
Anyagi tőke			0,48	0,14***	0,60	0,18***
Interakciós hatások a kulturális tőkével						
(szülők: 8 ált. alatt) * (kult. tőke)					0	0
(szülők: 8 általános) * (kult. tőke)					-0,78	-0,09***
(szülők: szaktanulmányképző) * (kult. tőke)					-0,47	-0,06
(szülők: érettségi) * (kult. tőke)					-1,23	-0,14***
(szülők: diploma) * (kult. tőke)					-1,10	-0,16***
Interakciós hatások az anyagi tőkével						
(szülők: nyolc ált. alatt) * (anyagi tőke)					0	0
(szülők: nyolc általános) * (anyagi tőke)					-0,06	-0,01
(szülők: szaktanulmányképző) * (anyagi tőke)					-0,49	-0,06*
(szülők: érettségi) * (anyagi tőke)					-0,43	-0,04
(szülők: diploma) * (anyagi tőke)					-0,03	0,00
Korrigált R ² , %	29,7		40,5		41,7	

* p < 0,05; ** p < 0,01; *** p < 0,001

Kérdés, hogy a kulturális tőkének a hierarchia legalján jelentkező erős mobilizáló funkciója megmarad-e akkor is, ha ez a hierarchia folyamatosan felfelé tolódik el. Az 1992-es minta vizsgálatba bevont részében a legidősebb kohorszba tartozók közöttében 74, az 1957 és 1961 között születetteknel 22, a legfiatalabbaknál pedig már csupán 13 százalékos volt azok aránya, akiknek sem az édesanyja, sem az édesapja nem végezte el a nyolc általánost. Nyilvánvaló, hogy ez az arányszám a későbbi korcsoportokban folyamatosan és elég rohamosan közelít majd a nullához. Felmerül tehát, hogy vajon a kulturális mobilitás lehetősége feljebb kerül-e az egyenlőtlenség rendszer „új legaljára” – a nyolc általánost végzetek szintjére –, vagy pedig fokozatosan megszűnik inkább.

Ez persze nem az egyetlen kérdés, amelyet a folyamatok időbeli alakulásának vizsgálatával megválaszolhatunk. Mint erről már szó volt, az elemzett minta tagjai az adatfelvétel idején 25 és 65 év közöttiek voltak, vagyis gyermekkori szocializációjuk ideje egy széles időszávr, a negyvenes és nyolcvanas évek közé esett. Vizsgáljuk most meg, hogy hogyan változott a kulturális tőke státuszbecsüölő szerepe az időszak egésze során!

Ehhez három korosztályra külön-külön is felállítottam a III. számú modellt. A következő felbontással dolgoztam.

4. táblázat

	N	Születési év	A kérdezett 14 éves kora	Nyolc általánosnál alacsonyabb végzettségű szülők aránya. %
1. kohorsz	719	1927–1941	1941–1955	69,9
2. kohorsz	524	1942–1951	1956–1965	43,4
3. kohorsz	852	1952–1967	1966–1981	22,7

Az első korosztály gyermekkorának ideje a második világháború idejére, illetve az követően a diktatúra kibontakozásának időszakára esett. A második kohorsz tagjai az 56-os forradalom utáni megtorlások, az egypártrendszer megszilárdulása idején töltötték iskolás éveiket, míg a legfiatalabbak már a gazdasági reform elindulásának tájkán, a kádári szocializmus legsikeresebb periódusában voltak tizenévesek. A három kohorsz szocializációjában markáns különbséget jelentett sok más mellett a szülői korosztályok iskolázottságának látványos emelkedése is.

A kohorszokonként felállított modellekből (lásd az 5. táblázatot) az iskolai végzettség társadalmi meghatározottságának időbeli alakulásával kapcsolatban több lényeges tendencia olvasható ki. A vizsgált időszak során a nők iskolázási hátránya folyamatosan és jelentősen csökkent, bár nem szűnt meg teljesen. A kezdeti, átlagosan 1,59 évnyi hátrányuk a legfiatalabb kohorsz idejére 0,34 évre esett vissza. Egyirányú, bár nem túlságosan erős tendenciát látszik ugyanakkor az anyagi tőke jelentőségének növekedése úgy, hogy azért közben mindvégig a kulturális erőforrások maradnak meghatározók a materiális javakkal szemben. Ezzel párhuzamosan az iskolai végzettség társadalmi meghatározottságának erősödését figyelhetjük meg, hiszen a modellekben megmagyarázott varianciahányad 33,9-ről 35,8-ra, majd 37,5 százalékra emelkedik.

Alapkérdésünkkel, a kulturális tőkének a származási csoportonként való eltéréseinek alakulásával kapcsolatban szintén igen érdekes változásokat figyelhetünk meg. A

idősebb kohorszban a kulturális tőke mobilizáló funkciója dominál, és nem tapasztalható kiemelkedő kulturális hatás a legalul elhelyezkedő csoportokban. A legfeljebb szakmunkásképzőt járt szülők körében egységesen magas a kulturális erőforrások előrejutást befolyásoló hatása ($\beta = 0,55$). Az érettségizett vagy diplomás szülők esetében viszont ez a hatás számottevően visszaesik ($\beta = 0,55 - 0,17 = 0,38$), illetve – a korrelációs együtthatók tanúsága szerint – el is tűnik (6. táblázat). Ez az eredmény meglepő lehet annyiban, hogy itt már igen alacsony esetszámmal dolgozunk ($N = 22$ az érettségizett, és $N = 21$ a diplomás szülők csoportjában). Ha a két csoportot összevonva végezzük el a korrelációs számítást, az együttható értéke 0,26-nak adódik, 0,094-es szignifikanciaszint mellett. A szigorú értelemben szignifikánsnak nem nevezhető, ám nem teljesen elhanyagolható nagyságú együttható alapján azt mondhatjuk, hogy az ötvenes évek közepéig a kulturális erőforrások reprodukciós befolyása, ha létezett is, nagyon gyenge, erősen korlátozott volt.

A középső kohorszban aztán továbbra is a mobilizáló szerep a meghatározó, azzal a különbséggel, hogy ebben az időszakban a legkevesbé iskolázott és a szakmunkás szülők családjában a kulturális előrejutás lehetősége már különösen kimagasló ($\beta = 0,60$). Az érettségizett szülők esetében sem tapasztalunk szignifikáns mértékű eltérést ettől, a diplomásoknál viszont megint csak jelentősen kisebb mértékű kulturális hatást találunk ($\beta = 0,60 - 0,26 = 0,34$). Mindezt a korrelációs együtthatók is visszaigazolják, hiszen a diplomások kivételével minden származási csoportban szignifikáns pozitív értéket vesznek fel. Az érettségizett szülőknél mért szignifikáns modellparaméterek és korrelációs együttható, valamint az érettségizett és diplomás szülők összevonása után a közös csoportban számított szignifikáns, 0,348-as korrelációs együttható alapján azt mondhatjuk, hogy az egypártrendszer megszilárdulásának idején a felső csoportok fokozódó mértékben kezdték felhasználni kulturális erőforrásaikat, hogy előnyös pozíciójukat gyermekeikre áthagyományozhassák. Még mindig nem éri el ugyanakkor a kulturális tőke reprodukciós ereje az alsóbb csoportokban kifejtett mobilizáló erejét.

A legfiatalabb kohorsz gyermekkorának idejére a kulturális hatás differenciáltsága teljesen eltűnik: a kulturális erőforrásokkal való ellátottság minden származási csoportban egyforma mértékben ($\beta = 0,46$) befolyásolja az iskolázási esélyeket. A reprodukciós funkció felzárkózik a mobilizáló erőhöz, származásra való tekintet nélkül mindenki nagyon hasonló megtérülési rátát érhet el, ha kulturális javakba fektet be.

A korszak mobilitási tendenciáit, és azon belül is az értelmiségi réteg újratermelődésének alakulását, Andorka Rudolf (1990) foglalja össze. Az elemzésből kiderül, hogy ha nem is olyan mértékben, mint ahogyan azt a szakmai és laikus közvélekedés feltételezni hajlamos, de valóban megfigyelhető volt az értelmiségi csoportok bezáródásának tendenciája az ötvenes és nyolcvanas évek között. Andorka ezt a változást nem elsősorban az értelmiségi származásúakat diszkrimináló oktatáspolitikai visszaszorulásával magyarázza – azt ugyanis csak erősen korlátozott hatékonyságúnak találja. Elemzése szerint sokkal inkább a felsőoktatási tanulólétszám növekedésének lefékeződése, valamint az újabb generációk szüleinek társadalmi összetételében bekövetkezett változások állnak a jelenség hátterében. Az értelmiségi pozíciókért folytatott kiéleződött versenyben pedig egyre inkább az iskolázott szülőktől származók teljesítenek nagyobb sikerrel.

Ezt a folyamatot saját eredményeim ennek a sikernek a hátterében álló mechanizmusok feltárásával árnyalják. A modellekből jól nyomon követhető a kulturális erőforrások reprodukciós funkciójának erősödése a vizsgált időszak alatt. A felsőbb osztályok tagjai az 1940-es és 1980-as évek között fokozatosan, egyre növekvő eredményességgel ragadták magukhoz a kulturális eszközök általi státusz-továbbörökítés képességét. Jól jelzi ezt egyébként a megszerzett iskolai végzettség és az örökölt kulturális erőforrások korrelációjának fokozatos emelkedése is a legiskolázottabb (érettségizett vagy diplomás) szülők gyermekeinél. A negyvenes-ötvenes években még nem is szignifikáns 0,26-os együttható az ötvenes évek végére, hatvanas évek elejére már 0,35-re, később pedig 0,41-re emelkedik.

Vizsgálatunk eredményeit csak fenntartásokkal lehet a korábbi kulturális tőkévelkapcsolatos vizsgálatok következtetéseivel összevetni. Ennek fő oka a számos ponton eltérő módszertan, és különösen az, hogy a korábbi elemzésekben az erőforrások hatásait nem bontották fel származási csoportok szerint, és az erőforrások egyenes hatásának paramétereit tekintették a reprodukció mértékének. Így természetesen a két, egymásnak ellentmondó idevágó eredmény (Ganzeboom et al. 1990; illetve Róbert 1991) „vitájában” sem tehetünk igazságot, néhány megjegyzést azonban fűzhetünk hozzájuk. Ganzeboom és szerzőtársai akkor azt találták, hogy a kulturális tőke egyre csökkenő szerepet játszott a státuszmegszerzésben a huszadik századi Magyarországon, míg Róbert Péter inkább növekvő trendet mutatott ki. Most, hogy a kulturális hatást reprodukciós és mobilizáló funkcióira bontottuk fel, Róbert következtetését erősíthetjük meg, és azt valószínűsíthetjük, hogy az 1990-es vizsgálatban talált csökkenő tendencia inkább a kulturális erőforrások mobilizáló erejének stagnálásával, esetleg csökkenésével magyarázható.

5. táblázat

A III. modell korcsoportok szerint

	Szül.: 1927–1941		Szül.: 1942–1951		Szül.: 1952–1967	
	b	Béta	b	Béta	b	Béta
Konstans	10,11		11,81		12,23	
Nem (1 = nő)	-1,59	-0,23***	-0,78	-0,11***	-0,34	-0,06*
Születési kohorszok						
1932 előtt született	0	0	–	–	–	–
1932–1936	0,40	0,06	–	–	–	–
1937–1941	1,54	0,21*	–	–	–	–
1942–1946	–	–	0	0	–	–
1947–1951	–	–	0,69	0,10*	–	–
1952–1956	–	–	–	–	0	0
1957–1961	–	–	–	–	0,14	0,02
1962–1967	–	–	–	–	-0,32	-0,05
Apa foglalkozási presztízse	0,02	0,03	0,00	0,00	0,03	0,07
Szüzők iskolázottsága						
Nyolc általánosnál kevesebb	0	0	0	0	0	0
Nyolc általános	0,53	0,04	0,51	0,06	0,21	0,03
Szaktmunkásképző	0,56	0,06	0,43	0,05	0,28	0,04
Érettségi	2,46	0,12*	0,33	0,03	1,21	0,14*
Diploma	0,71	0,04	2,69	0,22*	0,55	0,06
Kulturális tőke	1,89	0,55***	2,05	0,60***	1,34	0,46***
Anyagi tőke	0,56	0,16*	0,67	0,20*	0,75	0,26***
Interakciós hatások a kulturális tőkével						
(szülő: nyolc ált. alatt) * (kult. tőke)	0	0	0	0	0	0
(szülő: nyolc általános) * (kult. tőke)	-0,49	-0,06	-1,30	-0,13*	-0,48	-0,07
(szülő: szaktmunkásképző) * (kult. tőke)	-0,44	-0,06	-0,24	-0,03	-0,29	-0,04
(szülő: érettségi) * (kult. tőke)	-1,97	-0,17*	-1,18	-0,15	-0,76	-0,11
(szülő: diploma) * (kult. tőke)	-1,38	-0,17*	-1,79	-0,26*	-0,26	-0,05
Interakciós hatások az anyagi tőkével						
(szülő: nyolc ált. alatt) * (anyagi tőke)	0	0	0	0	0	0
(szülő: nyolc általános) * (anyagi tőke)	-0,42	-0,03	0,06	0,01	-0,18	-0,03
(szülő: szaktmunkásképző) * (anyagi tőke)	-0,64	-0,08	-0,82	-0,10	-0,46	-0,07
(szülő: érettségi) * (anyagi tőke)	-0,46	-0,05	-0,02	0,00	-0,55	-0,06
(szülő: diploma) * (anyagi tőke)	0,12	0,01	-0,06	-0,01	0,17	0,02
Korrigált R ² , %		33,9		35,8		37,5

* p < 0,05; ** p < 0,01; *** p < 0,001

6. táblázat

A megszerzett iskolai végzettség és az örökölt kulturális erőforrások mennyiségének összefüggése korcsoportonként, a szülők iskolai végzettsége szerint. Pearson-korrelációk.

Szülők iskolai végzettsége	1. kohorsz	2. kohorsz	3. kohorsz
Kevesebb, mint nyolc általános	0,41***	0,41***	0,41***
Nyolc általános	0,56***	0,27**	0,36***
Szaktanisként képző	0,45***	0,47***	0,36***
Érettségi	0,05	0,38**	0,31***
Felsőfokú	0,41	0,22	0,41***
Érettségizettek és felsőfokú végzettségűek együtt	0,26	0,35**	0,41***

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

Következtetések és további kutatási irányok

Vizsgálatunk azt mutatta, hogy a kulturális reprodukció és a kulturális mobilitás mechanizmusai egyaránt számottevő szerepet játszottak a magyar társadalom egyenlőtlenségi rendszerének alakulásában az elmúlt évtizedek során. Eltérően Hollandiától, ahol De Graaf és társai eredményei szerint a legfelső csoportok gyermekeinek előmenetele kulturális tevékenységeiktől függetlenül alakul, nálunk a hierarchia felső szintjein is számottevő a kulturális erőforrások jelentősége. Még nagyobb ennél azonban az a kompenzáló hatás, amellyel a kulturális erőforrások a legalacsonyabbról indulók iskolai pályafutását befolyásolni tudják.

A kétféle folyamat jelentősége az elmúlt évtizedek során sokat változott. A hatvanas évekig egyértelműen a mobilizáló funkció ereje volt a nagyobb: a világháború idején és az azt követő években egyenesen a reprodukciós szerep hiányáról beszélhetünk. Később aztán egyre erősödött a felső osztályoknak az a képessége – és lehetősége? –, hogy kulturális előnyeiket iskoláztatási előnyökké váltsák át. Majd a hatvanas évek végére, a hetvenes évek elejére kialakult az a helyzet, hogy a kulturális erőforrások lényegében azonos, meglehetősen jelentős szerepet tölthetnek be minden származási csoport gyermekeinek előrejutásában.

Az elvégzett elemzés ilyen módon választ – ha nem is egyszerű választ – ad a „kulturális reprodukció vagy kulturális mobilitás?” alapkérdésre, valamint a kétféle mechanizmus időbeli átrendeződésének problematikájára, ám természetesen még több ponton bővíthető, kiegészíthető. De Graafék példája nyomán érdemes lenne elvégezni a kulturális erőforrások felbontását „olvasó” és „eljáró” tevékenységekre. Ők azt feltételezik, hogy elsősorban az olvasás, a könyvekkel, az írásbeliséggel való szoros kapcsolat az, amely a kulturális erőforrások közül meghatározó szerepet tölt be az iskolai előmenetel alakításában. Különösen fontosnak vélik a könyvek általa megszerzhető verbális és nyelvi készségek szerepét a kis lélekszámú országokban, ahol a nyelvtanulási képesség alapvető szerepet kaphat az előrejutásban. Úgy érvelnek, hogy a sokat olvasó szülőknek maguknak is jobbak a verbális képességei, így könnyebben tudják átadni tudásukat, ismereteiket gyermekeiknek. Mindezek a megfontolások eltérnek Bourdieu eredeti elképzelésétől, amely szerint a magas kultúra

egésében való részvétel – színházba, múzeumba, hangversenyre járás, olvasás – révén átörökölt készségek, habituselemek jelentősége elsősorban abban van, hogy nyilvánvalóvá teszik az elit elkülönülését az alsóbb csoportoktól, és a „kiválóság” jelzéseként szolgálnak. De Graaf és szerzőtársai szerint a magas kultúrában való részvétel leginkább ott lehet meghatározó, ahol ezek a kulturális formák az egyetemi szintű képzés révén erősen intézményesültek – ahol a történelem, a filozófia kiemelt területei a felsőoktatásnak (szerintük ilyen például Franciaország, Olaszország). Az idézett tanulmány sikeresen be is bizonyítja az olvasási szokások elsődleges jelentőségét az iskolai végzettség meghatározásában, míg az „eljáró” kulturális tevékenységek magyarázó erejét nem találja szignifikánsnak. Magyarországon ezt a megkülönböztetést Róbert végezte el (1991) a kulturális erőforrások reprodukciós hatásának vizsgálatakor. Elemzésében ő szintén azt találta, hogy elsősorban az olvasási szokások azok, amelyek az elért státuszt meghatározzák, ám a megszerzett iskolai végzettségre az eljáró kulturális tevékenységek és a különféle különórák látogatása is gyakorolnak kisebb önálló hatást. Mindenesetre az 1991-es vizsgálatnak az eredményei is megerősítik, hogy gyümölcsöző továbblépési irány lehet a kulturális erőforrások különböző típusainak elkülönítése.

További finomítási lehetőség a kulturális erőforrások mutatóinak szétválasztása a szülők és gyermekek tevékenységeire.¹⁸ De Graafék kizárólag a szülők tevékenységeit veszik figyelembe abból kiindulva, hogy az inkább független egyéb, később jelentkező hatásoktól, mint a gyermek saját tevékenysége. Elképzelhetőnek tartják ugyanis, hogy a gyerekkori kulturális aktivitásra az iskolai előmenetel, a választott iskolatípus is hatással van, vagyis az nem tekinthető a származás *a priori* összetevőjének. Bár ez a feltételezés természetesen jól védhető, erős érvek szólnak amellett is, hogy nem érdemes eltekintenuünk a gyerek saját tevékenységeinek hatásától. Azon túl, hogy a kérdezettek emlékei valószínűleg pontosabbak saját maguk, mint szüleik szokásaival kapcsolatban, lényeges szempont még, hogy az iskolában magasra értékelt készségek elsajátítását feltehetőleg nagyobb valószínűséggel biztosítja a saját, mint a szülőktől ellesett, de esetleg be nem gyakorolt tevékenység. Az itt alkalmazott módszer, amikor mindkét változócsoporthat felhasználjuk az operacionálizáláshoz, nézetem szerint növeli a kulturális klíma mérésének érvényességét és megbízhatóságát. Abban az esetben viszont, ha két elkülönített változót képeznénk a szülők, illetve a gyerek tevékenységeiből, kulturális eszközökkel való ellátottságából, mód nyílna annak tesztelésére is, hogy a kétféle erőforrás egyformán hat-e vajon a származás különböző szintjein. Könnyen elképzelhető például, hogy a felfelé törekvő iskolázatlan szülők, ha felismerik a kulturális tevékenységek esélyjavító szerepét, nagyobb valószínűséggel fogják gyermekeik kulturális aktivitását serkenteni, mintsem saját szokásaikat átalakítani. Ha pedig ez így van, akkor a felnőttek kulturális tevékenysége inkább a felső pozíciókban bír nagy jelentőséggel és segíti az előnyök átörököltetését, míg a gyerek saját tevékenységének hatása az alsó osztályokban nagyobb. Ennek a hipotézisnek a tesztelése szintén további kutatás tárgya lehet.

¹⁸ Látszólag hasonló megkülönböztetést tesz Aschaffenburg és Maas (1997), ám ők valójában az itt leírtól eltérően értelmezik a „szülői” kulturális aktivitást.

Tovább sorolva a lehetséges továbblépési irányokat, érdemes még utalni azokra az előnyökre is, amelyeket az iskolai pályafutásnak „döntési pontokra” való felbontásából nyerhetünk. Szemben azzal az egyszerűsítő megoldással, amikor minden egyes iskolai osztály elvégzését egyforma hasznosságúnak értékeljük, és az elvégzett iskolai osztályok számát kezeljük függő változóként, eljárhatunk úgy is, hogy az egyes iskolatípusok közötti átlépési pontokon vizsgáljuk a „továbbtanul – nem tanul tovább?” döntést, illetve az azt befolyásoló tényezőket. Többszörösen bebizonyított tény ugyanis, hogy a származás különböző összetevői eltérő mértékű hatást gyakorolnak az iskolai pályafutás különböző időszakaira, hogy az örökölt előnyök/hátrányok másképpen befolyásolják például az általános iskola utáni továbblépésről vagy a középiskola utáni továbbtanulásról való döntést. (Lásd például a már többször említett Aschaffenburg–Maas-tanulmányt [1997], a hazai munkák közül pedig Bukodit [1999].) Feltehető, hogy a kulturális tőke mobilizáló illetve reprodukciós funkciója is eltérő erővel jelentkezik az egyes átmenetek során.

A továbbgondolás lehetséges irányai tehát sokfélék és nem kevés munkát kívánnak meg. Meggyőződésem azonban, hogy érdemes lehet korábban készült és jövőbeni munkáinkat is (újra) átgondolni abból a szempontból, hogy hogyan különböztethetnénk meg egymástól a reprodukciós és mobilizáló funkciókat: közelebb juthatunk így a társadalmi rétegződés dinamikájának megértéséhez.

Irodalom

- Andor Mihály–Liskó Ilona (2000): Iskolaválasztás és mobilitás. Budapest: Iskola-kultúra
- Andorka Rudolf (1990): A társadalmi mobilitás félévszázados trendjei Magyarországon. In Andorka Rudolf–Stefan Hradil–Jules Peschar (szerk.): *Társadalmi rétegződés*. Budapest: Aula. 393–427.
- Angelusz Róbert–Tardos Róbert (1991): *Hálózatok, stílusok, struktúrák*. Budapest: ELTE Szociológiai Intézet és MKI
- Aschaffenburg, Karen–Ineke Maas (1997): Cultural and educational careers: the dynamics of social reproduction. *American Sociological Review*, 62: 573–587.
- Blaskó Zsuzsa (1998): Kulturális tőke és státuszreprodukció. *Szociológiai Szemle* (3)
- Blaskó Zsuzsa (1999): Kulturális tőke és társadalmi mobilitás. *Szociológiai Szemle* (1)
- Bourdieu, Pierre (1973): Cultural reproduction and social reproduction. In Brown Richard (ed.): *Knowledge, Education and Cultural Change*. London: Willmer Brothers Limited, 71–112.
- Bourdieu, Pierre (1978): *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest: Gondolat
- Bourdieu, Pierre (1986): The forms of capital. In Richardson John G. (ed.): *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. New York: Greenwood
- Bukodi Erzsébet (1999): Rational choice or social reproduction? Life-cycle variation in the effect of material and cultural resources on educational choices in Hungary. In: Educational Choices in Hungary. *Hungarian Statistical Review*, 77: 71–94.

- De Graaf, Nan Dirk–Paul M. De Graaf–Gerbert Kraaykamp (2000): Parental cultural capital and the educational attainment in the Netherlands: a refinement of the cultural capital perspective. *Sociology of Education*, 73: 92–111.
- De Graaf, Paul M. (1986): The impact of financial and cultural resources on educational attainment in the Netherlands. *Sociology of Education*, 59: 237–246.
- De Graaf, Paul M. (1989): Cultural reproduction and educational stratification. In Bakker, B. F. M.–J. Dronkers–G. W. Meijnen (eds): *Educational Opportunities in the Welfare State*
- DiMaggio, Paul (1982): Cultural capital and school success. *American Sociological Review*, 47: 189–201. (Magyarul megjelent: DiMaggio, Paul (1998): Kulturális tőke és iskolai siker. In Róbert Péter (szerk.): Társadalmi mobilitás. Budapest: Új Mandátum, 198–220.)
- Ganzeboom, Harry B.G (1986): *Cultural Socialization and Social Reproduction*. Paper presented at the XI. World Congress of Sociology, New Delhi
- Ganzeboom, Harry B. G.–Paul M. De Graaf–Róbert Péter (1990): Cultural reproduction theory on socialist ground: intergenerational transmission of inequalities in Hungary. In Kalleberg A. L. (ed): *Research in Social Stratification and Mobility*, Vol. 9. 79–103.
- Kalmijn, Matthijs–Gerbert Kraaykamp (1996): Race, cultural capital and schooling. *Sociology of Education*, 69: 33–34.
- Kolosi Tamás (1984): *Státusz és réteg*. Budapest: Társadalomtudományi Intézet
- Lin, Nan (1997): Társadalmi erőforrások és társadalmi mobilitás – a státuselérés strukturális elmélete. In Angelusz Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest, Új Mandátum. 383–417.
- Mateju, P. (1988): *Family Background and Educational Attainment in Czechoslovakia in the Late Seventies*. Manuscript
- Mateju, P. (1990): Family effects on educational attainment in Czechoslovakia, Hungary and the Netherlands. In Peshar Jules L. (ed.): *Social Reproduction in Eastern and Western Europe*. Groningen: University of Groningen
- Merton, Robert K. (1980): A vonatkoztatási csoport elmélete és a társadalmi mobilitás. In Merton Robert K.: *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Budapest: Gondolat
- Róbert Péter (1986): *Származás és mobilitás*. Budapest: Társadalomtudományi Intézet
- Róbert Péter (1991): The role of cultural and material resources in status attainment process: the Hungarian case. In Tóth, A.–L. Gábor (eds.): *Beyond the Great Transformation*. Budapest: Research Review, 145–170.
- Róbert Péter (2000): Bővülő felsőoktatás: ki jut be? *Educatio* (tavasz): 79–95.
- Utasi Ágnes (1984): *Életstílus-csoportok, fogyasztási preferenciák*. Budapest: Társadalomtudományi Intézet